

<https://doi.org/10.62837/2025.3.11>

GÜNEL EYVAZLI İMRAN
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti
e.n.g.i@rambler.ru
<https://orcid.org/0009-0009-2568-094X>

KOMMUNİKATİV FRAZEOLoji VAHİDLƏR VƏ ONLARIN STRUKTUR-SEMANTİK NÖVLƏRİ XÜLASƏ

Frazeologiya dilçiliyin bir sahəsi olaraq frazeoloji vahidlərin indiki vəziyyəti və tarixi inkişafının tədqiqi ilə məşğul olur. Frazeoloji vahidlərin struktur və semantik xüsusiyyətləri, onların formalaşması prosesi, nitqdə və kommunikasiya prosesində necə təzahür etməsi və tərkib hissələrinin xarakterik xüsusiyyətləri hər zaman dilçi alimlərin diqqətini çəkən vacib məqamlardan olmuşdur. Bununla belə, bu sahədə xeyli araşdırmaların və təhlillərin aparılmasına baxmayaraq, hələ də frazeoloji birləşmələrin təsnif olunmasına vahid yanaşma prinsipi qəbul edilməmişdir. Digər tərəfdən, frazeoloji vahidlərin kommunikasiya prosesindəki rolu haqqında dilçilər arasında belə bir fikir mövcuddur ki, sabit söz birləşmələrinin pragmatik və kommunikativ imkanları sərbəst söz birləşmələrinə nisbətən daha çoxdur. Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, frazeoloji vahidlər bir çox faktorlardan qaynaqlanaraq yüksək ekspressivliyə və üslubi rəngarəngliyə malikdir. Kommunikasiya prosesində frazeoloji vahidlər yalnız məlumatın ötürülməsinə xidmət etmir, onlar həm də özünəməxsus pragmatik dəyər qazanaraq danışanın məqsədini və ifadə edilən fikiri olan münasibətini ifadə edir.

Açar sözlər: *kommunikativ frazeoloji vahidlər, struktur-semantik, frazeologiya, komponent, frazeoloji birləşmələr.*

Giriş. Frazeologiyanın bir elm sahəsi kimi meydana gəlməsi keçən əsrin əvvəllərinə aiddir və müvafiq olaraq frazeoloji konsepsiyanın yaradılması da məşhur dilçi Ş.Ballinin adı ilə əlaqələndirilir. Öz əsərlərində Ş.Balli frazeologiya üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən suallar ortaya qoymuş və onları həll etməyə cəhd etmişdir. O, frazeoloji vahidlərin müəyyənləşdirilməsi, onların quruluşunun əsas xüsusiyyətləri, müasir frazeoloji sistemin dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsiri altında formalaşması kimi məsələləri araşdırmağa cəhd etmişdir. Dilçilik ədəbiyyatında "frazeoloji vahid" termini bu və ya digər dilə xas olan sabit birləşmələri və ya onların birgə işlədilməsini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Sinonimik terminlər olaraq "frazeoloji birləşmə", "sabit söz birləşməsi" və "idiom" terminləri də istifadə olunur.

"Phraseologique" termini ilk dəfə fransız dilçilərinin əsərlərində, xüsusilə 1967-ci ildə P. Roberin lüğətində bir dil termini olaraq ortaya çıxmışdır.

Frazeoloji vahidlərin semantik təsnifatı üçün əsas meyarlardan biri frazeoloji vahidlərin komponentlərinin semantik aspektdən qarşılıqlı asılılıq dərəcəsidir:

1. komponentlərin ikitərəfli semantik asılılığı ilə xarakterizə olunan birləşmələr.

2. komponentlərin birtərəfli semantik asılılığı ilə xarakterizə olunan unilateral frazeoloji birləşmələr.

N.A.Xomyakova frazeoloji vahidlərin semantik quruluşunun aşağıdakı komponentlərini müəyyənləşdirir:

- hadisələr və vəziyyətlər haqqında məlumat ötürən denotativ komponent;

- frazeoloji birləşmənin bütün və ya əsas qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirən qrammatik komponent;

- ifadə olunanın dəyərini əks etdirən qiymətləndirmə komponenti;

- frazeoloji vahidin mənasının məcazi əsası ilə necə əlaqəli olması barədə məlumat verən motivasiya komponenti;

- işarələnmə ilə işarələyən arasındakı əlaqə haqqında məlumat daşıyan emotiv komponent;

- frazeoloji vahidlərin istifadəsi sahəsində və ünsiyyət prosesində sabit söz birləşmələrinin sosial xarakterli amillərlə tənzimlənməsinə dəlalət edən üslubi komponent.

Bütün frazeoloji vahidlər predikativ quruluşa malikdir və onları iki alt sinfə bölmək olar:

1. müəyyən bir hadisəni və ya vəziyyəti xarakterizə etmək üçün istifadə olunan kommunikativ sözsüz frazeoloji vahidlər;

2. kommunikativ deyimlər və dildə didaktik-preskriptiv funksiyanı yerinə yetirən frazeologizmlər.

Birinci alt sinfin frazeoloji vahidləri sərbəst predikativ birləşmələrin sintaktik ixtisaslaşması nəticəsində yaranmış və nisbi sabitliyi ilə fərqlənən müəyyən sintaktik quruluşa malik olan birləşmələrdir. Onlar da öz növbəsində iki növə bölünürlər:

a. sintaktik və semantik naviqasiya ilə xarakterizə olunan və sərbəst kontekstin sözləri və ya ifadələrindən istifadə edərək nitqdə "bağlanan" açıq quruluşlu frazeoloji vahidlər. Bu tip frazeologizmlər əlaqələrinin frazadaxili kontekstində formalaşır və bir çox hallarda feillər onların məcburi valentliyinə daxil olur.

b. qapalı quruluşlu frazeoloji vahidlər. Sintaktik və semantik tamlığı ödəyə bilmək, yəni tam cümlələri təmsil etmək üçün bu sabit söz birləşmələri frazeoloji və ya frazafövqü kontekstdə müxtəlif cümlələrə qoşulmaqla formalaşırlar.

Frazeoloji birləşmələr sözlər və sərbəst söz birləşmələri ilə müəyyən oxşarlıqları olan müəyyən differensial xüsusiyyətlərə malik dil vahidləridir:

1) onlar prosesdə görünməyən hazır dil vahidləridir, ünsiyyət zamanı istifadə olunmaya və ya danışanın yaddaşından tamamilə silinə bilər;

2) bu dil vahidləri özünəməxsus məna sabitliyi, quruluş tərkibi və strukturu ilə xarakterizə olunan dil vahidləridir (4, s. 258-259).

Ünsiyyət prosesində frazeoloji vahidlərin tərkib hissələri məsələsi yerli və xarici olmaqla, bir çox müasir tədqiqatçının diqqətini çəkmişdir. Əksər dilçilər frazeoloji vahidlərin praqmatik potensialının orijinal nominasiya vahidlərindən daha yüksək olduğuna inanırlar. Bu, frazeoloji vahidlər, bir qayda olaraq, müxtəlif amillərlə, o cümlədən frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətinə xas olan görüntülərlə, onların motivasiyası, üslubi "rənglənməsi", komponent tərkibinin xüsusiyyətləri, etimologiyası və s. xüsusiyyətlərlə bir-birindən fərqlənir. Ünsiyyət prosesində frazeologizmlər yalnız məlumat ötürür, həm də xüsusi bir informasiya, praqmatik dəyər, danışanların niyyətləri, göstərilən fenomenə emosional və qiymətləndirici münasibət, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, sosial vəziyyət haqqında ümumi məlumat əldə etməyə kömək edir.

Frazeoloji vahidlərin əhəmiyyəti onların şifahi və yazılı ünsiyyətdə tez-tez istifadəsi və təbii ki, bu və ya digər dilin daşıyıcıları üçün sistemin bu elementlərinin anlaşılması və istifadəsi ilə təmsil olunan xüsusi mürəkkəblikdən qaynaqlanır. Dil hadisələrinin funksiyasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, reallıqların hər hansı bir şəraitində bütün frazeoloji vahidlər cəmiyyətin ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edir ki, bu da kommunikativliyin frazeoloji vahidlərin vacib bir funksiyası olduğunu və bu xüsusiyyətin vahidlərin bütün qalan funksiyalarını müəyyənləşdirdiyini göstərir. Sabit söz birləşmələrinin dəyişməz funksiyalarına bütün frazeoloji vahidlərə xas olan məlumatverici, idraki və nominativ funksiyaları aid etmək olar. Frazeoloji vahidlərin informasiya funksiyası onların əsas məqsədinin bu və ya digər məlumatları çatdırmaq üçün bir vasitə olmasını ifadə edir (6, s. 43-44).

Müasir frazeoloji sistem dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirini araşdıran linqvokulturologiyada tədqiqat obyektlərindən biridir. Eyni zamanda, bu elm sahəsinin tədqiqat predmeti mədəniyyətdə simvolik və ya məcazi məna qazanmış və insan şüurunun fəaliyyətinin nəticələrini ümumiləşdirən miflərdə, əfsanələrdə, rituallarda, ayınlarda, folklor və dini diskurslarda təsbit edilmiş arxetip və prototipik dil vahidləridir.

Frazeoloji vahidlər gizli bir məna daşıyan sabit məcazi ifadələrdir. Dil daşıyıcıları frazeoloji vahidlərin gizli mənasını bilir və başa düşürlər, lakin dil daşıyıcısı olmayanlar üçün bu sabit söz birləşmələri tez-tez "dil tapmacası"na çevrilir. Buna görə frazeoloji ifadələr xarici dil öyrənənlər üçün semantik baxımdan ən mürəkkəb dil vahidləri qrupudur. Frazeologizmlər həddən artıq çox istifadə olunması bədii mətnləri, eləcə də qəzet, jurnalları oxumaqda, danışmaq nitqini anlamaqda çətinlik törədir. Bəzən frazeoloji vahidlər tərkibi quruluşuna və formasına görə sərbəst söz birləşmələrinə bənzəyir. Bu vəziyyətdə yalnız situativ kontekst,

sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr, frazeoloji vahidlərin tərkib hissələri arasındakı sintaktik əlaqələr, frazeoloji birləşmələrin işlənmə tezliyi, sözlərin ilkin leksik və ya məcazi mənada işlənməsi qarşılaşdığımız ifadələri anlamağa kömək edir. Eyni zamanda, frazeoloji vahidləri başa düşmək üçün hərfi tərcümə yoluna müraciət etmək olmaz, çünki hərfi tərcümə bütövlükdə frazeoloji vahidin gizli mənasını ifadə edə bilmir. Frazeoloji vahidlər xalqın tarixi və mədəniyyəti, adət və ənənələri ilə sıx bağlıdır, xarici dilin öyrənilməsində vacib bir komponent hesab olunan linqvistik və regional məlumatların daşıyıcılarıdır (7, s. 59-60).

Digər tərəfdən, onu qeyd etmək yerinə düşər ki, frazeoloji birləşmələrin yaradılmasında çoxmənalı sözlərin böyük rolu var. O halda çoxmənalı frazeoloji vahidlər yaranır ki, onları əmələ gətirən çoxmənalı sözlərin əsas mənaları ilə birlikdə, onların məcazi mənaları da mənə çalarlıqları ifadə etsin (1, səh. 49).

Müşahidələr belə deməyə əsas verir ki, kommunikativ frazeologiya sahəsində komponentlərin kəsilməsi və atılması hal-hazırda daha çox müşahidə olunan bir hadisədir. Kommunikativ frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin kəsilməsi tendensiyası bir və ya bir neçə komponent qrupuna şamil edilməklə həyata keçirilir. Bu yolla qısaldılaraq əldə edilmiş törəmələr üçün aşağıdakı terminləri təklif etmək olar:

- 1) ön hissədən qısaldılmış frazeoloji birləşmələr,
- 2) son hissədən qısaldılmış frazeoloji birləşmələr,
- 3) ikitərəfli qısaldılmış frazeoloji birləşmələr (3, s. 41-42).

Ön hissədən qısaldılmış frazeoloji birləşmələr daha çox istifadə olunan frazeoloji vahidlər hesab olunur. Məsələn:

stand on one's own bottom - Every tub must stand on its own bottom.

return to one's vomit - The dog returns to his vomit.

call the tune - He who pays the piper calls the tune, etc.

Bu növ frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik növləri aşağıdakı kimi təsnif oluna bilər:

a). İki komponentli attrubitiv-nominativ frazeoloji vahidlər. Bu ifadələrin tərkib hissəsində sifət və isimdən istifadə olunur (5, s. 59-60):

second nature - Habit is a second nature.

desperate remedies - Desperate diseases must have desperate remedies.

a silver lining - Every cloud has a silver lining.

spilt milk - It is no use crying over spilt milk;

b). Üç komponentli söznülu-nominativ frazeoloji vahidlər. Bu söz birləşmələrinin tərkib hissələri isim və söznünlərindən təşkil olunur.

nine points of the law - Possession is nine points of the law.

wise after the event - It is easy to be wise after the event.

a rose without a thorn - There is no rose without a thorn;

c). Çoxkomponentli feili-obyektiv frazeoloji vahidlər. Bu frazeoloji birləşmələrin tərkibi feil, isim və sözlərlərdən ibarət olur.

make a silk purse out of a sow's ear - You cannot make a silk purse out of a sow's ear.

stick to one's last - The cobbler should stick to his last.

put back the clock - One cannot put back the clock (3, s. 16-17).

Son hissədən qısaldılmış frazeoloji birləşmələrdə sonuncu element dəyişə və ya işlənməyə bilər. Kommunikativ xarakterli frazeoloji birləşmələrdə son hissədən qısaldılmış söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır:

a) substantiv birləşmələr (*a barking dog, a good beginning*)

b) feili birləşmələr (*spare the rod, give a dog a bad name*)

c) adverbial birləşmələr (*when in Rome, out of sight*)

İkitərəfli qısaldılmış frazeoloji birləşmələrdə həm ifadələrin əvvəlindəki, həm də sonundakı elementlər qısaldılmış olur. Məsələn:

To lock the stable door - It is too late to lock the stable door when the horse is stolen.

Bred in the bone - What is bred in the bone will come out in the flesh; once too often (2, s. 16-17).

Bir dilin frazeoloji vahidləri bir çox hallarda digər dilin vahidləri ilə üst-üstə düşür. Frazeoloji vahidləri anlamaq üçün onları hərfi tərcümə etmək yolverilməzdir, belə olduqda frazeoloji vahidin ifadə etdiyi gizlin məna açılmamış qalır və kommunikasiya prosesi tamamlanmamış hesab olunur. Frazeoloji vahidlər xalqın tarixi və mədəniyyəti ilə sıx bağlı olmaqla yanaşı, adət və ənənələrin əsas ifadə vasitəsi kimi qiymətləndirilir. Onlar linqvokulturoloji məlumatın ötürücüsü olaraq, dil daşıyıcılarının kommunikasiya prosesində daha çox müraciət etdiyi əsas ekspressiv söz birləşmələri kimi qəbul olunur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dadaşova Ü. Çoxmənalı frazeoloji vahidlər və onların struktur-semantik xüsusiyyətləri. Dil və ədəbiyyat, - 2021. s.49-51.
2. Fedulenkova T. A new approach to the clipping of communicative phraseological units. Recherches anglaises et nord-américaines, European Society for the Study of English.. Nom. 36, - 2003. - pp. 11-22.
3. Fedulenkova T. Diachronic Approach to the Study of Phraseological Units. Northern Development and Sustainable Livelihoods: Towards a Critical Circumpolar Agenda. –University of Aberdeen. - 1999. - pp. 41-42.
4. Hasanova J. F. Classification of phraseological units in linguistics. Theory and Practice of Science: Key Aspects. ASPU, CFL,- 2022. pp. 256-262.
5. Koonin A.V. English Phraseology. Theoretical Course Science. -1970. - 285 p.

6. Корман Е.А. Основные коммуникативные функции фразеологических единиц с анималистическим компонентом. Известия вузов. Северо-Кавказский регион. Общественные Науки. Спецвыпуск. 2007. с. 43-45.
7. Скарлупіна Ю.А. О собенности коммуникативных фразеологических единиц во французском языке / Ю .А Скарлупіна // А ктуальні дослідження і розробки : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції. – Софія, 2011.– с. 56 - 60.

G.I.Eyvazli

COMMUNICATIVE PHRASEOLOGICAL UNITS AND THEIR STRUCTURAL-SEMANTIC TYPES

Summary

Phraseology as a branch of linguistics deals with the study of the current state and historical development of phraseological units. The structural and semantic features of phraseological units, the process of their formation, their manifestation in speech and in the communication process, and the characteristic features of their components have always been among the important points that attracted the attention of linguists. Notwithstanding the fact that a lot of analysis and researches have been carried out in this area, a unified principal approach to classifying of phraseological combinations has not yet been adopted. On the other hand, there is an opinion among linguists about the role of phraseological units in the communication process that the pragmatic and communicative capabilities of phraseological combinations are much greater than that of free word combinations. One of the main reasons for this is that phraseological units, due to many factors, have high expressiveness and stylistic diversity. In the process of communication, phraseological units serve not only to transmit information, they also express the purpose of the speaker and his attitude to the concept being expressed, acquiring a specific pragmatic value.

Keywords: *communicative phraseological units, structural-semantic, phraseological, component, phraseological units.*

Г.И.Эйвазлы

КОММУНИКАТИВНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ И ИХ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТИПЫ

Резюме

Фразеология как раздел лингвистики занимается изучением современного состояния и исторического развития фразеологических единиц. Структурные и семантические особенности фразеологизмов, процесс их образования, их проявление в речи и в процессе общения, а также характерные особенности их

компонентов всегда были в числе важных моментов, привлекавших внимание лингвистов. Несмотря на то, что в этой области было проведено множество анализов и исследований, единого принципиального подхода к классификации фразеологических сочетаний до сих пор не принято. С другой стороны, среди лингвистов существует мнение о роли фразеологизмов в процессе коммуникации, что прагматические и коммуникативные возможности фразеологических сочетаний значительно больше, чем у других словосочетаний. Одной из главных причин является то, что фразеологизмы обладают высокой выразительностью и стилистическим разнообразием. В процессе общения фразеологизмы служат не только для передачи информации, они также выражают цель говорящего и его отношение к высказываемому понятию, приобретая специфическое прагматическое значение.

Ключевые слова: коммуникативные фразеологизмы, структурно-семантические, фразеологические, компонентные, фразеологические сочетания.

Rəyçi: dos., A.Naciyeva